

LESWI SWI NGA ENDZENI	PAPILA
Manghenelo	2
Swikhenso	6
Nkatsakanyo wa milawu	8
1. Switwari	8
2. Switatisi	8
3. Maavelo ya marito	9
4. Mbuyelelo na maritonkatsano	24
5. Maencisi na mahlamari	25
6. Swifananisi	26
7. Malombiwa	26
8. Mavito ya tindhawu na ya tindzimi	28
9. Mahikahatelo	30
10. Vulongoloxamarito	33
Mahetelelo	34

MANGHENELO

Ririmi leri ringanerisiweke i ririmi leri tsariweke no va ri fana hi mikarhi hinkwayo. Ririmi ri nyikiwa nhlamuselo yo va ririmi leri ringanerisiweke loko ri ri na milawu ya ntivoririmi, ya mapeletelo na matsalelo kun'we na swihlamuselamarito/tidikixinari na theminoloji ku fikelela swilaveko leswi endlwaka eka ririmi rolero. Hambiswiritano, ririmi ri tshama ri ri karhi ri cinca no ndlandlamuka kutani ri fanele ku hlulukisiwa. Hikokwalaho ntirho wo ringanerisa ririmi i ntirho lowu tshamaka wu ri karhi wu yisiwa emahlweni.

Hikwalaho ka leswi ririmi ri tshamaka ri ri karhi ri cincacinca, swo fanela leswaku ntivomarito, mapeletelo na matsalelo ya ririmi swi tshama swi ri karhi swi cinca. Macincelo lawa ya vonaka ngopfu hi ndlela leyi ntirho wa mapeletelo eka ririmi wu fambisanaka hayona ni nhlulukiso. Hakanyingi nsimeko wa milawu ya mapeletelo a wu cinci kambe loko ririmi ri hlulukisa, nhlulukiko lowu wu va na nkucetelo eka mapeletelo na matsalelo.

Ku na xilaveko lexikulu eka tindzimi hinkwato ta Xintima leswaku ti va na milawu leyi tshembekaka eka matsalelo, mapeletelo na vuhleri. Matsalwa laya tirhanaka na milawu ya mapeletelo ya kona eka tindzimi leti hinkwato kambe matsalwa ya kona ya hundzeriwile hi nkarhi. Matsalwa lawa a ya anamangi tanihilaha swi lavekaka hakona ku kota ku fikelela swilaveko swa namuntlha eka mitirho hinkwayo ya mbulavurisano na yo hangalasa vutivi. Hikwalaho ya lava ku pfuxetiwa no antswisiwa hi xihatla.

Ririmi ri nge tirhisiwi eka mbulavurisano wo tsala kumbe eka nkandziyiso wa swihlamuselamarito loko milawu ya mapeletelo na matsalelo yi nga tiyisisiwangi. Matheme lamantshwa lama tumbuluxiwaka ya lava tshaku ro tiya ra xilingwisitiki laha milawu ya mavumbelo ya marito ya nga xona xilavekonkulu. Tiyuniti to hambanahambana ta rixaka to tsala tidikixinari, valekikhogirafa van'wana na vatshuri va marito va nge swi koti ku tsala tidikixinari eka tindzimi ta Xintima loko ku ri hava mapeletelo ni matsalelo lama ringanerisiweke. Vahundzuluxeri va nge hundzuluxeli, vahleri va nge tiyisisi no hlela, vakandziyisi va nge kandziyisi handle ka milawu leyi ringanerisiweke ya mapeletelo na matsalelo.

Pulani ya matirhelo ya Tihuvo ta Rixaka ta Ririmi leyi amukeriweke eka nhlengeletano ya Huvo hi siku ra 19 Nyenyankulu 2005 yi

kombile leswaku miehleketo yo hlawuleka yi fanele ku kongomisiwa eka mpfuxeto wa milawu ya mapeletelo na matsalelo ya tindzimi ta ximfumo ta Xintima.

Hikokwalaho ka leswi ku vile na nhlengeletano yo pfunana hi miehleketo hi masiku ya 1-2 Mawuwani 2004 ePitori ku kanela ta ntirho lowu wa mpfuxeto. Ku kaneriwile na vayimeri va Tikomiti ta Ndzingeriso ta ririmi vo huma eka Tihuvo ta Rixaka ta Ririmi hinkwato. Tihuvo ta Rixaka ta Ririmi ti le ka xiyimo lexinene ku humesa milawu ya mapeletelo na matsalelo eka ririmi rin'wana na rin'wana ra ximfumo ra Xintima, yi nga yona milawu leyi nga ta kurisa mbulavurisano eAfrika-Dzonga tanihileswi tihuvo leti ti tekiwaka ti ri tona vahlayisi va tindzimi leti.

Tanihi swirho swa marhavi ya PanSALB, Tikomiti ta Xithekiniki hi tona swirho leswikulu leswi rhwexiweke ntirho wo ringanerisa ririmi ku boha mpimo wa mpfuxeto lowu lavekaka eka ririmi rolero. Tin'wana Tihuvo ta Rixaka ta Ririmi a ti vile ti tisungulerile hi toxo ku pfluxeta milawu ya mapeletelo na matsalelo ya ririmi ra tona ti nga si komberiswa ximfumo ku endla tano.

Ntirho lowu wa mpfuxeto wu katsa ku ringanerisa no antswisa milawu leyi nga kona. PanSALB yi ngenile eka ntirho lowu hi ku kombela ximfumo Tihuvo ta Rixaka ta Ririmi ku pfluxeta milawu ya mapeletelo na matsalelo leyi nga kona sweswi. Eka ntirho lowu swirho swa PanSALB (xik.Tihuvo ta Rixaka ta Ririmi, Tikomiti ta Ririmi ta Swifundzankulu na Tiyuniti ta Rixaka ta Likisikhogirafi) swi tirhisaniile na vatsakeri eka miganga ya vavulavuri va ririmi, Tindzawulo ta Vutshila na Mfuwo eka mfumo wa rixaka na le ka swifundzankulu, Tindzawulo ta Dyondzo na ta Vuhlanganisi.

Hikokwalaho matsalwa yo hetelela ya ririmi rin'wana na rin'wana ra Ximfumo ra Xintima ya fanele ku tekiwa ya ri ntshovelo wa mbulavurisano lowu vavulavuri vo hambanahambana va tindzimi ta Ximfumo ta Xintima va nga wu amukelaka wu ri ntshovelo wa vona vini va nga tipfinyingi.

Mhakankulu ya ntirho wa mpfuxeto a yi kongomanile na milawu ya mapeletelo, matsalelo ni mahlelelo. Mitlawa eka ntirho lowu yi langutisisile no pfluxeta matsalwa lama nga kona mayelana ni milawu ya mapeletelo, matsalelo na mahlelelo. Mitlawa leyi yi tlhele yi langutana ni milawu ya mathyelo na mavumbelo ya marito, mikomiso na mahikahatelo.

Ntirho lowu wo ringanerisa tindzimi no pfluxeta milawu ya sweswi ya mapeletelo na matsalelo i ntirho lowu wu yisiwaka emahlweni. Eka nkarhi lowu taka Tikomiti ta Xithekiniki leti tirhanaka na ntirho wo ringanerisa ririmi ti ta yisa emahlweni ntirho lowu hi ku kongomana na mitirho yo fana na leyi landzelaka:

- **Milawu ya mapeletelo.**
- **Milawu ya matsalelo.**
- **Malongoloxelo** ya leswi tsariweke (milawu ya mapeletelo mayelana na mavito ya tindhawu, swivongo, mavito ya switarata, mavito ya tin'hweti, mavito ya masiku, mavito ya swihlawulekisi swa ntivomisava, sweswosweswo).
- **Milawu ya mahikahatelo.**
- **Milawu ya nkomiso.**
- **Minongonoko ya matheme** (nhlamuselo ya **matheme ya ntivoririmi** lawa ya tirhisiwaka na milawu yo hambanahambana).
- **Minongonoko ya marito** leyi nga na marito yo **nonoha** kumbe **marito lawa ya talaka ku peletywa hi ku hoxeka kumbe lawa ya olovaka** ku ma peleta hi ku hoxeka.
- **Minongonoko ya mikomiso na tiakhironimi.**

Eka tinhlokomhaka leti hinkwato, letinharhu to sungula ta le henhla ti tekiwile ti ri tona ta xihatla eka goza ro sungula ra ntirho wo pfluxeta. Laha mpfluxeto a wu nga laveki kumbe laha a ko laveka mpfluxeto wutsongo, Tikomiti ta Xithekiniki ti tirhisile nkarhi wo tala eka tinhlokomhaka letin'wana. Tinhlokomhaka leti hinkwato ti lavisisiwile, ti kaneriwa, ti kambisisiwa no tlhela ti tiyisisiwa hi Tihuvo ta Rixaka ta Ririmi to hambanahambana. (Leswi swi ta tlhela swi endliwa na le ka mikarhi leyi taka).

Milawu leyi pfluxetiweke ya mapeletelo na matsalelo yi fanele yi kombisa ku cinca eka tindzimi leti khumbekaka eka malembexikhume hinkwawo lama hundzeke. Huvo ya Rixaka ya Ririmi yin'wana na yin'wana yi ringetile ku komba makuleloncinco ya ririmi. Tihuvo ta Rixaka ti ta ringeta eka mikarhi leyi taka ku fambisana na ku cinca eka mapeletelo na matsalelo hi ku nghenisa ku cinca eka xivumbeko lexi pfluxetiweke eka milawu ya mapeletelo na matsalelo.

Ntirho wa sweswi hi lowu humesaka mitshovelo ya kaye leyi nga tirhisiwaka hi ku olova eka milawu ya mapeletelo na matsalelo ya tindzimi leta Ximfumo ta Xintima ta kaye. PanSALB yi navela leswaku matsalwa lawa ya tirhisiwa tanihi xitirho xa xihatla lexi ku nga

langutiwaka eka xona. Matsalwa lawa ya mapeletelo na matsalelo ya hlengeletiwile ku tirha tanihi swibukwana leswi nga tirhisiwaka hi vatirhisi va ririmi. PanSALB yi ta tsaka ku amukela swibumabumelo swo huma eka vatirhisi. Swibumabumelo swi fanele swi kongomisiwa eka:

Mulawurinkulu
PanSALB
Private Bag X08
ARCADIA
0007

Mufnk: PanSALB

SWIKHENSO

Hina va **Huvo** ya **Rixaka** ya **Ririmi** ra **Xitsonga** (HURIRIXI) – Xitsonga National Language Body (XNLB) – hi ba mandla hi vuyelela eka:

1. Muwundli na musirheleli wa ririmi ra hina – Huvo yo Angarhela ya Tindzimi ta Afrika-Dzonga (HATA-D) – ku va u vile na mavonelakule yo hi rhuma ku pfluxeta milawu ya ririmi ro ringanerisiwa ra Xitsonga.
2. Muchaviseki Holobye wa Ndzawulo ya Mitlangu, Vutshila na Mfuwo wa Limpopo – Tatana Joe Maswanganyi na Muchaviseki Holobye wa Ndzawulo ya Mfuwo, Mitlangu na Vuhungasi wa Mpumalanga– Tatana Madala Masuku, ku va mi hi fundzhile hi ku pfula nhlengeletano yo ta chuka njhovo leyi eOasis, ePolokwane, eLimpopo hi siku ra 22 Hukuri 2004.
3. Vakulukumba lava mi nga huhuta no letela nhlengeletano leyi hi ku hlaya maphepha ya vulavisisi mayelana na milawu ya matsalelo, mapeletelo na mahikahatelo ya Xitsonga: Prof. BC Siteo (Yunivhesiti ya Eduardo Mondlane – eMozambique), Tatana F Chimbutana (Yunivhesiti ya Eduardo Mondlane – eMozambique), Tatana PH Nkuna (Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga) na Tatana XE Mabaso (Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga).
4. N'wina vabi-va-piki na vahlakuleri lava mi nga phalala loko mi twa nyandzayeye ePolokwane na le Ivory Tusk eTzaneen, mi ku machachangweni, mi ya fika se mi pfinyile na tihembe eka tsima leri, mi ku, “I ndlopfu ya hina”: N'wina swidyondzeki swa vadyondzisi va swikolo na valeteri va tikholichi na tiyunivhesiti ta timheho leta mune ta tiko rerhu (n'wina se mi nga teka “muhlalaphansi” na n'wina ma ha paniweke!), Nhlngano wa Vuhaxi wa Afrika-Dzonga, Munghana Lonene FM na Ngula ya Xitsonga a mi rhumisangi, vatsari, vahleri, vahundzuluxeri, vatoloki na vakandziyisi va matsalwa a mi tile hi xiviri, tinsini, van'wamabindzu na van'wana vayimeri va vatirhisi va ririmi ra Xitsonga mi te k'ambelwa i ku tsoniwa. A hi mi siyi na n'wina mi nga tsandzeka ku ta kambe miehleketo na mavonelo mi paluxile hi tiqingho, tiimeyili ni ku tsala kunene.

Hi ri nyuku wa n'wina hi lowu. Wu amukeleni hi mandla mambirhi na hi ku rhula. Ku cinca swi pfa swi nonon'hwa hikwala ka ku tolovela kambe swi antswa ngopfu ku tlula ku omelela swo hoxeka hilaha ku nga heriki. A hi lumeni meno hi ringeta hi kala hi tolovela. Hi nga vumbeni milawu hi tlhela hi yi tsan'wa hina vini. Laha munhu a

lemukaka swihoxo kumbe a va na mavonelo yo antswisa ntirho lowu a nga kali a kanakana ku tihlanganisa na hina hi ku kongoma va ka PanSALB. Ha tshemba leswaku switsundzuxo swa n'wina a swi nge honisiwi.

Swirho swa Huvo

1. Tatana XE Mabaso Mutshamaxitulu
2. Tatana MR Masinge Museketeri wa Mutshamaxitulu
3. Manana NC Shilote
4. Manana RL Machaba
5. Manana FJ Manugu
6. Manana PN Mbatsane
7. Tatana MD Mathebula
8. Tatana MR Hlongwane
9. Tatana F Rikhotso
10. Dokodela LB Mtimkhulu
11. Tatana HT Mashele Xirho xo engetela
12. Tatana JD Baloyi Matsalani

XE Mabaso

Mutshamaxitulu: **Huvo ya Rixaka ya Ririmi ra Xitsonga (HURIRIXI)**

XIYENGE XA 1

1. NKATSAKANYO WA MILAWU

1.1 SWITWARI

- 1.1.1 Xitsonga xi tirhisa switwari swa ntlhanu. Rito leri ri nga na peletwana rin'we ri tsariwa ri va na xitwari xin'we ntsena (handle ka maencisi na mahlamari yo karhi).
- 1.1.2 Hakanyingi marito lama ya nga na mapeletwana yo tlula rin'we eka Xitsonga ya na ku koka eka xitwari xa peletwana leri ri rhangelaka lero hetelela. Switwari leswo tano na swona swi ta tsariwa tanihi xitwari xin'we ntsena. Hambiswiritano, laha ku faneleke ku kombisiwa ku kokiwa ka xitwari, tanihi le ka maencisi na mahlawuri yo karhi, swi ta endliwa hi ku vuyelela xitwari xa kona, xi tsariwa kambirhi.
- 1.1.3 Hambileswi thoni (xikalo) ya rito yi vangaka ku hambana ko karhi eka nhlamuselo na matirhiselo ya rito, thoni a yi funghiwi eka matsalelo ya siku na siku hikuva hakanyingi nhlamuselo ya marito yi va erivaleni hikwalaho ka matirhiselo ya marito ya kona eswivulweni na le ka mivangu yo karhi ya mbulavulo. Thoni yi ta kombisiwa ntsena eka matsalwa ya xithekiniki yo fana na swihlamuselamarito na swibukwana swa vuvulavuri swo dyondzisa lava va nga riki vavulavuri va Xitsonga. I swa nkoka leswaku mifungo leyi ya thoni yi thirhisiwa ntsena laha swi bohaka hikwalaho ko lava ku fikelela xikongomelo xo karhi. Tihandlakambirhi ku ta tirhisiwa mifungo mimbirhi ntsena, wa thoni ya le henhla na wa thoni ya le hansi.

1.2 SWITATISI

- 1.2.1 Xitatisi xa xinhompfu xa lakalaka xi ta tsariwa xi va /n'/.
1.2.2 Asipirexeni yi ta kombisiwa hi letere ra /h/.
1.2.3 Nomuhato wu ta kombisiwa hi letere ra /w/.
1.2.4 Ndzakahato wona wu ta kombisiwa hi letere ra /y/.
1.2.5 Xitatisi xo kala rito xa malaka xi ta tsariwa xi va /x/, loko lexa rito xona xi ta tsariwa xi va /xj/.
1.2.6 Xitatisi xo kala rito xa malaka xi ta tsariwa xi va /c/, kasi lexa rito xona xi ta tsariwa xi va /j/.
1.2.7 Switatisi swa nkhuhlano swa [s] na [z] loko swi ri swa milomu na loko swi nomuhatiwa swi tsariwa swi va /sw/ na /zw/, hi ku landzelelana.

- 1.2.8 Swibulukelandzeni swi kumeka eka marito ya nga ri mangani yo lombiwa. Ku ta tirhisiwa /q/ na /gq/ ntsena.
- 1.2.9 Xitatisi xo kala rito, xa xitatlhelo, xa nkhuhlano, xi ta tsariwa xi va /hl/ loko xa rito xi va /dl/. Lexa rito loko xi ri na asipirexeni xi ta tsariwa xi va /dhl/.

1.3 MAAVELO YA MARITO

- 1.3.1 Rihlanganisi ri ta tsariwa ri va rito rin'we.
- 1.3.2 Mahlanganisi ya **ni/na** ya ta tiyimela ya ri woxe loko ya tirha tanihi mahlanganisi kambe ya ta khomana ni nsinya wa riengeteri.
- 1.3.3 Swiaki swa **i-** na **hi-** swa riyimelariendli swi ta tsariwa swi hambana na tshaku ra riyimelariendli ra kona.
- 1.3.4 Swirhanghi hinkwaswo swa mitlawa ya maviti swi ta tsariwa swi khomana ni nsinya wa riviti. Ku ta tirhisiwa xilandzi xa **-elo/-ele** ku komba matshamelo ya swilo. Xirhanghi xa **N'wa-** xo komba vuxaka na vumunhuhati xi ta tsariwa xi khomana na maviti lama xi tirhisiwaka eka wona. Loko **N'wa-** a tirhisiwa ku komba vuxaka, u fanele a tsariwa hi letere lerikulu xikan'we na letere lero rhanga ra rivitavito ra kona. Loko **N'wa-** a tirhisiwa ku vula xiharhi xo karhi lexi xi nyikiweke swihlawulekisi swa munhu, u fanele a tsariwa hi letere lerikulu hambiloko a tirhisiwa emasungulweni kumbe exikarhi ka xivulwa.
- 1.3.5 Vundhawu bya maviti byi ta kombisiwa hi ku tirhisa xirhanghi xa **e-** na xilandzi xa **-ini** leswi swi nga ta nembeletywa swi khomana na nsinya wa riviti ra kona. Xirhanghi xa vundhawu xa **ka-** xona xi ta khomanisiwa na rito ntsena loko rito ra kona ri ri vito ra ndhawu. Loko vito ra kona ri ri xivongo kumbe ri vula laha munhu wo karhi a tshamaka kona, xirhanghi xa **ka-** xi ta tsariwa xi nga khomani na rona.
- 1.3.6 Xirhanghi xa rifuwi xi ta tsariwa xi khomana na nsinya wa xona eka marito lama nga tiyimelaka tanihi maviti kasi xi ta hambanisiwa na tshaku ra kona loko rifuwi ri bumabumela riviti/risivi.
- 1.3.7 Masivikomba ya ta tsariwa ya hambanisiwa na maviti lama ya ma bumabumelaka. Kambe loko ya komisiwile ya hlangana na xitwananisi xa rihlawuri, ya fanele ya khomana na xona.
- 1.3.8 Marito (kumbe swiaki) yo tshikelela yo fana na **xana, ke, na, ka, man** na **phela** ya fanele ya tsariwa ya hambanisiwa na marito lama ya tirhaka na wona. Kambe swiaki swo tshikelela **-vo/-vu** swona swi fanele swi tsariwa swi khomana na rito leri swi tirhaka na rona.

- 1.3.9 Xiaki xo komba nhlayo **ka-** (**kangani?**) xi fanele xi tsariwa xi khomana na rito leri xi tirhisiwaka na rona.
- 1.3.10 Marito yo vuyeleriwa na maritonkatsano ya fanele ya tsariwa ya va rito rin'we handle ko tirhisa xiboho exikarhi ka swiphemu swa rito ra kona.
- 1.3.11 Maencisi na mahlamari ya fanele ya tsariwa ya hambanisiwa na maendli lama ya tirhisiwaka na wona.
- 1.3.12 Ku ta tirhisiwa swifananisi leswi landzelaka:
wongeti, wonge, onge, swange, tanihi, ungaku, ingaku, ingi, ingiti. Marito lama landzelaka a ya amukeriwi tanihi swifananisi:
inge, ingari.
- 1.3.13 Malombiwa, mavito ya tindhawu na mavito lama ya tolovelekeke ya ta tsariwa hindlela leyi ya twarisiwaka hayona hi Xitsonga.
- 1.3.14 Mavito ya tindhawu, tanihi ya matiko, miganga, madoroba na madorobankulu xikan'we na ya tindzimi, ya ta tsariwa tanihilaha ya thyiweke hakona, kambe marito lawa ya nga thyiwangiki hi Xitsonga ya ta peletywa hindlela leyi ya tsariwaka hayona hi vini va ririmi.

1.4 MAHIKAHATELO

- 1.4.1 Xiboho xi ta tirhisiwa laha xi vangaka ku hambana ka nhlamuselo; exikarhi ka mavitinkatsano ya matiko na swifundzankulu; ku komba mpfhuka; emahlweni ka swilandzi swa riendli **-ka**, **-ke**, **-vo**, **-vu**; ku komba swiaki swa marito; exikarhi ka swivongonyingi; eka swivulwahava leswi paluxaka miehleketo yin'we na laha rito ri tsemekaka exikarhi ka peletwana emakumu ka ntila.
- 1.4.2 Xihlamalo xi ta tsariwa endzhaku ka hlayelo ra ndzeriso; endzhaku ka riencisi loko ri yima ri ri roxe kumbe ri ri emakumu ka xivulwa.
- 1.4.3 Maletere lamakulu ya ta tirhisiwa eka mavitavito, eka (maletere yo sungula ya) swiyimo (titles) swa vanhu, eka mavito ya tinxaka ta vanhu, emasungulweni ya xivulwa na le masungulweni ya mavito ya vuakatiko.

1.5 VULONGOLOXAMARITO

- 1.5.1 Xitwananisi xa nhlokomhaka na xa xiendliwa xi ta lawuriwa hi xirhangi xa riviti leri twananisiwaka. Xitwananisi lexi yimelaka nhlokomhaka (kumbe xiendliwa) ya mavito ya mitlawa yo hambana xi ta va **swi**.
- 1.5.2 Xipfunetariendli xa **se** xi komba tlhelo ra mpfumelo kasi xa **si** xi komba tlhelo ra nandzulo.

XIYENGE XA 2

2. MILAWU HI VUXOKOXOKO

2.1 SWITWARI

2.1.1 Switwari hi swoxe

Switwari leswi swi nga ta tirhisiwa hi leswi swi landzelaka:
a, e, i, o, u.

Swikombiso:
aka, vele, kwihhi? nhloko, huku.

Loko xitwari xi vumba peletwana hi xoxe, xi ta tsariwa tano handle ko hambanisiwa ni mipfumawulo yin'wana,
Swikombiso:

ekaya, ealitareni, tiinki, tiakeni.

2.1.2 Ku leha ka switwari

Ku leha kumbe ku kokiwa ka switwari a ku vangi ku hambana ka nhlamuselo kambe swi komba ku hambana ka mpfhuka kumbe ka nkarhi. Hambiswiritano, ku leha loku ku nga kombisiwa hi ku vuyelela xitwari eka masivikomba, maencisi na mahlamari. Leswi swi vula leswaku xitwari xi ta tsariwa kambirhi tanihi le ka swikombiso leswi landzelaka:

Risivikomba:
(a) lexiya > lexiyaa.
(b) lahaya > lahayaa.

Riencisi:
(a) duu!
(b) goo!

Rihlamari:
(a) yowee!
(b) ee!

Switwari leswi swi tivekaka leswaku swi lehile, swo fana na leswi swi kumekaka eka peletwana ra rito leri rhangela lero hetelela, swi ta tsariwa swi va xitwari xin'we.

2.1.3 Thoni

Hambileswi thoni/xikalo ya/xa rito yi/xi vangaka ku hambana ko karhi eka nhlamuselo na matirhiselo ya rito, thoni a yi fanelangi ku funghiwa eka matsalelo ya siku na siku hikuva hakanyingi nhlamuselo ya marito yi va erivaleni hikwalaho ka matirhiselo ya marito ya kona eswivulweni na le ka mivangu yo karhi ya mbulavulo. Vona swikombiso leswi swi landzelaka:

- (a) Masiku lawa vanhu a va ha bohi **nala** loko va feriwile.
- (b) **Nala** wa mina i wanuna loyi wo ndzi tlumbisa hi movha.

Swa tikomba hi matirhiselo leswaku **nala** eka xivulwa xa (a) swi vula nzilo kasi eka xivulwa xa (b) swi vula nchumu kumbe munhu loyi u nga twananiki na yena.

Hambiswiritano, thoni yi ta tsariwa eka matsalwa ya xithekiniki yo fana na swihlamuselamarito na swibukwana swa vuvulavuri swo dyondzisa ngopfungopfu lava va nga riki vavulavuri va Xitsonga. Leswi swi ta endlwa hi ku tirhisa mifungo mimbirhi ntsena, wa **thoni ya le hans**i (`) na wa **thoni ya le henhla** (´), tanihi le ka swikombiso leswi swi landzelaka:

- (a) **nàlà** (wa ku zila).
- (b) **nàlá** (loyi/lexi u nga twananiki na xona).

Hakanyingi swa amukeleka ku fungha thoni ya le henhla ntsena tanihi le ka swikombiso leswi landzelaka:

- (a) **nala**
- (b) **nalá**

2.2 SWITATISI

Ku ta tsariwa hi ku tirhisa maletere, ku nga ri mifungo ya xifonetiki. Ku ta tirhisiwa switatisi swa masungulo leswi swi landzelaka:

b, bv, c, d, dhl, dl, dz, f, g, gq, h, hl, j, k, l, m, n, n', ny, p, pf, py, q, r, s, sw, t, tl, ts, v, vh, w, x, xj, y, z.

2.2.1 Xitatisi xa xinhompfu

(a) Xitatisi xa xinhompfu xa lakalaka xi ta tsariwa xi va /n'/ tanihi le ka:

- (i) n'oka
- (ii) n'unun'uta

(b) Ku rhangisiwa ka mipfumawulo ya xinhompfu eka switatisi (**p,b**), (**f,v**), (**pf,bv**), (**t,d**) na (**k,g**) xikan'we na le ka yin'wana mipfumawulo leyi hlanganaka na mipfumawulo ya xinhompfu loko yi hundzuka, ku ta kombisiwa hi maletere ya **m** na ya **n** tanihi le ka marito lama landzelaka:

(i) mpama	ntanga
(ii) mbuti	nde!
(iii) mfenhe	ndhawu
(iv) mbuva	nyawa
(v) mpfula	nkuku
(vi) mbvhulaxifuva	ngoma

(c) Mpfumawulo wa ¹***nf** wu ta tsariwa wu va **mf** tanihi le ka marito lama landzelaka:

- (i) mfenhe
- (ii) mfungho
- (iii) mfumo

(d) Misinya ya maendli ya ndhavuko a yi fanelangi yi sungula hi mipfumawulo ya xinhompfu /n/ kumbe /m/ handle ka loko riendli ra kona ri pfelela eka swin'wana swihluvi swa mbulavulo. Hikokwalaho hi fanele hi ku, xik.

(i) **Maendli lama nga pfeleliki eka swin'wana swihluvi swa mbulavulo**

(a) khensa	ku nga ri	*nkhensa
(b) khinsama	ku nga ri	*nkhinsama
(c) hlenga	ku nga ri	*nhlenga
(d) cinca	ku nga ri	*ncinca

---

¹ Mfungho wa xinyeletana (*) wu vula leswaku mpfumawulo/mfungho/rito/xivulwa xa kona xi hoxekile kumbe a xi amukeleki.

Hambiswiritano, maviti lama pfelelaka eka man'wana ya maendli lama hi wona lama vaka na xinhompfu, xik.

(a) hlenga	>	nhlengo *hlengo	ku	nga	ri
(b) hlengeletana	>	nhlengeletano *hlengeletano	ku	nga	ri
(c) pfapfarhuta	>	mpfapfarhuto *pfapfarhuto	ku	nga	ri
(d) gingirika	>	nghingiriko *gingiriko	ku	nga	ri

(ii) **Maendli lama pfelelaka eka swin'wana swihluvi swa mbulavulo, xik.**

(a) nkhwatihata (riendli)	<	nkhwati (riviti).
(b) mbalahata (riendli)	<	mbala (riviti).
(c) ndlandlamuxa (riendli)	<	ndla! (riencisi).
(d) ngirimela (riendli)	<	ngiri! (riencisi).

(e) Marito lama landzelaka a ya fanelangi ku tsariwa ya va na xinhompfu:

(i) *minta	>	mita
(ii) *ximintantsengele	>	ximintantsengele
(iii) *rimintsu	>	rimitsu
(iv) *rimintsunavalala	>	rimitsunavalala

2.2.2 Asipirexeni

Mipfumawulo ya asipirexeni yi ta funghiwa hi letere ra **h** tanihi le ka:

Wa asipirexeni

- (a) khula
- (b) phela

Wo kala asipirexeni

- kula
- pela

2.2.3 Nomuhato

Nomuhato wu ta kombisiwa hi letere ra **w** endzhaku ka mpfumawulo lowu wu nomuhatiwaka, tanihi le ka:

- (a) **twakala.**
- (b) **ntswamba.**
- (c) **mukwana.**

2.2.4 Ndzakahato

Ndzakahato wu ta kombisiwa hi letere ra **y** endzhaku ka mpfumawulo lowu wu lakahatiwaka, tanihi le ka:

- (a) **byalwa.**
- (b) **pyopya.**
- (c) **tyatyasa.**
- (d) **thya.**
- (e) **dyambu.**

2.2.5 Switatisi swa nkhuhlano na swa ntsetelo

Xitatisi xo kala rito xa malaka xi ta tsariwa xi va **/x/**, kasi lexa rito xona xi ta tsariwa xi va **/xj/** tanihi le ka:

- (a) **xixima, xaxamela**
- (b) **xja!** (ku wa), **xjakana** (ku halaka ka mpfula), **xjandhelela** (ku tsema), **xjamba** (ku rila).

Xitatisi xo kala rito xa malaka xi ta tsariwa xi va **/c/**, kasi lexa rito xona xi ta tsariwa xi va **/j/** tanihi le ka:

- (a) **comela** **jomela**
- (b) **cina** **jaha**

Switatisi swa nkhuhlano swa **[s]** na **[z]** loko swi ri swa milomu na loko swi nomuhatiwa swi tsariwa swi va **/sw/** na **/zw/**, hi ku landzelelana, swik.

- (a) **Muswazi** **mavizweni**
- (b) **eyinsweni** **musuzwane**

2.2.6 Swibulukelandzeni

Swibulukelandzeni swi kumeka eka marito ya nga ri mangani yo lombiwa. Ku ta tirhisiwa /q/ na /gq/ ntsena tanihi le ka swikombiso leswi landzelaka:

- (a) **q**ulu.
- (b) **qh**avula.
- (c) Mgqivela.
- (d) **gq**wetha.

2.2.7 Xitatlhelo

Xitatisi xo kala rito, xa xitatlhelo, xa nkhuhlano, xi ta tsariwa xi va /hl/ loko xa rito xi va /dl/. Lexa rito loko xi ri na asipirexeni xi ta tsariwa xi va /dhl/ tanihi le ka swikombiso leswi landzelaka:

- (a) **tihl**o.
- (b) **nhl**ampfi.
- (c) **d**laya.
- (d) yin**dl**u.
- (e) xibed**h**lele.
- (f) **bodh**lela.
- (g) **ndhl**ulamethi.

2.3. MAAVELO YA MARITO

2.3.1 Rihlanganisi

Rihlanganisi ri ta tsariwa ri va rito rin'we, xik. hikuva, hikwalaho, hikokwalaho, hambi, hambileswi, kumbexana, nakona/naswona, xakona, hileswi, nilleswi, hitlhelo, hakanyingi/kotala, hakunene, hilaha... hakona, hindlela... hayona, himukhuva... hawona. Vona swikombiso leswi landzelaka:

- (a) (i) U dlayiwile **hikuva** a a ri na nkanu.
(ii) U dlayisiwe **hi ku va** na nkanu.
- (b) (i) Brian Baloyi u vavisekile, **hikwalaho** a nge vi n'watipala.
(ii) Laha ku vavaka **hi kwalaho** tsolweni.
- (c) Endla **hilaha** ndzi hlamuseleke **hakona**.
- (d) **Tanihilaha** hi nga hlamusela **hakona**, Risimati u dye ntirho.
- (e) Swi ta endliwa **hindlela** leyi a hlamuseleke **hayona**.
- (f) Yimani **himukhuva** lowu mi nga longoloxiwa **hawona**.

2.3.2 Matirhiselo ya mahlanganisi “ni” na “na”

Ku hambanisiwa na ku hlanganisiwa ka marito swi lawuriwa hi nhlamuselo ya rito na matirhiselo ya rona. Kun'wana **ni/na** yi tsariwa yi tiyimela yi ri yoxe tanihi rihlanganisi kasi kun'wana yi khomana na marito/misinya yin'wana.

2.3.2.1. Mahlanganisi lama ya ta tirhisiwa hi ndlela leyi landzelaka ya tsariwa ya tiyimela ya ri woxe: (xiya: Loko munhu a hlawula “na” u fanele a tirhisa yena hinkwakonkwako. Swi tano na loko a hlawula “ni”.)

- (a) Rihlanganisi “**na**” ri nga tirhisiwa hinkwakonkwako laha ku tirhaka rihlanganisi “**ni**” (handle ka (b) laha hansi), xik.
  - (i) Va tirha vusiku **na/ni** nhlekanhi.
  - (ii) Makwembe **na/ni** tinyawa i matsavu.
  - (iii) Ndzi vutisa mayelana **na/ni** xikambelo.
  - (iv) Eka mavito lama katsaka maviti mambirhi kumbe ku tlula, yo fana na mavito ya tindzawulo ta mfumo, xik.

Ndzawulo ya Vutshila **na** Mfuwo, ku nga ri
*Ndzawulo ya Vutshila **ni** Mfuwo

(b) Rihlanganisi “**ni**” a ri nga tirhisiwi:

(i) emahlweni ka risivinene, xik.

*Ndzi tirha **ni** yena > Ndzi tirha **na** yena.

(ii) eka xivulwa xa nandzulo, xik.

*A ndzi **ni** mhaka na wena > A ndzi **na** mhaka na wena.

(iii) exikarhi ka maviti ya ntlawa wa 1 (a), xik.

*Kokwana **ni** manana > Kokwana **na** manana.

*Muhehi **ni** Mijaji > Muhehi **na** Mijaji.

2.3.2.2. Mahlanganisi lawa ya ta tsariwa ya khomana na nsinya wa **riengeteri** eka marito yo fana ni lawa:

nimpundzu, **ninhlekanhi**, **nimadyambu**, **nindzhenga**, **nivusiku**, **nikatsongo**, **niswitsanana**. (Xiya: hinkwako eka marito lawa laha ku tirhisiweke **ni** ku nga ha tirhisiwa **na**).

2.3.2.3. Swiaki swa maengeteri laman'wana na swona swi ta tsariwa swi khomana, xik.: hi **xamundzuku**, **haswimbirhi**, **hakunene**.

2.3.3 Riyimelariendli

Xirhangi xa riyimelariendli xa **i/hi**, xi ta tsariwa xi tiyimela xoxe handle ka loko xi ri xiphemu xa xitwananisi tanihi le ka swikombiso leswi landzelaka:

(a) Maluleke **i** mutirhi.

(b) Maluleke **hi** yena mutirhi.

(c) Ndzi mutirhi

(d) N'wina **mi** vatirhi

(e) Maluleke a a **ri** mutirhi

(f) Loko ngi **ndzi** ri mutirhi.

(g) Maluleke a **hi** mutirhi.

(h) N'wina a **mi** vatirhi.

2.3.4 Riviti

(a) **Swirhangi swa mitlawa**

Swirhangi swa mitlawa swi ta tsariwa swi khomana na nsinya wa riviti, xik.:

Mufana (1), **riviti** (5), **vuswa** (14) sw.sw.

Muafrika, **Maamerika**, **Muafrika-Dzonga**, **Muindiya**, **Vavhenda**.

(b) **Xilandzi {-ele, -elo}**

Swilandzi leswi a swi vangi ku hambana ka nhlamuselo. Lexi ku hlawuriwaka xona ku fanele ku tirhisiwa xona eka xitsariwa hinkwaxo.

Ekerekeni ku landzeleriwa **tirhelo** ro karhi.

Mavulavulelo ya wena ya komba ku monya.

U nga bi matsanya, a hi **matshamelo** ya wansati yalawo man!

(c) **Masiku ya vhiki**

Masiku ya vhiki hi lama hi ku landzelelana:

Musumbunuku, Ravumbirhi, Ravunharhu, Ravumune, Ravuntlhanu, Mugqivela, Sonto.

(d) **Mavito ya tin'hweti**

Mavito ya tin'hweti hi lama hi ku landzelelana:

Sunguti, Nyenyanyana, Nyenyankulu, Dzivamisoko, Mudyaxihi, Khotavuxika, Mawuwani, Mhawuri, Ndzati, Nhlangua, Hukuri, N'wendzambahala.

(e) **Mavito ya tiholideyi**

1	Sunguti	=	Novinjara
21	Nyenyankulu	=	Siku ra Timfanelo ta Ximunhu
6	Dzivamisoko	=	Paseka
9	Dzivamisoko	=	Siku ra Vandyangu
27	Dzivamisoko	=	Siku ra Ntshunxeko
1	Mudyaxihi	=	Siku ra Vtirhi
16	Khotavuxika	=	Siku ra Vantshwa
9	Mhawuri	=	Siku ra Rixaka ra Vavasati
24	Ndzati	=	Siku ra Ndzhaka
16	N'wendzambahala	=	Siku ra Mbuyelelano
25	N'wendzambahala	=	Khisimusi
26	N'wendzambahala	=	Siku ra Xinakulobye

(f) **Mitlawa ya 3 na 4**

- Loko riviti ra ntlawa wa 3 (ngopfungopfu rivitimpfelelo) ri yisiwa eka vunyingi (ntlawa wa 4) xirhangi xa **mu-** xa vun'we hambiloko xo va xi cincile xivumbeko, xa wa kutani xi siviwa hi xirhangi xa **mi-** xa vunyingi, xik.:
  - (i) **mitirho** (ntlawa wa 4) < **ntirho** (ntlawa wa 3) < **mu-** + tirho < tirha (riendli) .
  - (ii) **mitlimbo** (ntlawa wa 4) < **ntlimbo** (ntlawa wa 3) < **mi-** + tlimbo < tlimba (riendli).
  - (iii) **mivulavulo** (ntlawa wa 4) < **mbulavulo** (ntlawa wa 3) < **mu-** + vulavulo < vulavula (riendli).
  - (iv) **miletelo** (ntlawa wa 4) < **ndzetelo** (ntlawa wa 3) < **mu-** + letelo < letela (riendli).
  - (v) **miringo** (ntlawa wa 4) < **ndzingo** (ntlawa wa 3) < **mu-** + ringo < ringa (riendli).

- Loko xirhangi xa ntlawa wa 3 xi n'okelanile na rimitsu/nsinya, vunyingi byi ta vumbiwa hi ku lungelela xirhangi {mi-} xa ntlawa wa 4, xik.:
  - (i) mimbhinyi < mbhinyi
  - (ii) mimpujepuje < mpujepuje
  - (iii) mindzuku < mundzuku

- Loko xirhangi xa ntlawa wa 3 xi ri na xitatisi /n'/, vunyingi byi ta vumbiwa hi ku lungelela xirhangi {mi-} xa ntlawa wa 4, xik.:
  - (i) min'ehlo < n'ehlo
  - (ii) min'ondlo < n'ondlo

- Loko xirhangi xa ntlawa wa 3 xi ri na xitatisi /n'w/, vunyingi byi ta vumbiwa hi ku lungelela xirhangi {mi-} xa ntlawa wa 4, xik.:
  - (i) min'waka < n'waka
  - (ii) min'wala < n'wala

- Loko riviti ra ntlawa wa 3 ri sungula hi xitatisi /ny/, vunyingi byi ta vumbiwa hi ku lungelela xirhangi {mi-} xa ntlawa wa 4, xik.:
  - (i) minyuku < nyuku
  - (ii) minyembeti < nyembeti

2.3.5 Vundhawu na vuxaka

- (a) Xirhangi xa vundhawu xa **e-** na xilandzi xa vundhawu xa **-ini** swi ta tsariwa swi khomana na nsinya wa riviti ra kona, xik.:
- (i) **emutini.**
  - (ii) **enambyeni.**
  - (iii) **exikolweni.**
  - (iv) **eJoni.**
  - (v) **EJoni** ku tirha Risimati.
  - (vi) Ndzi huma **eElim.**
  - (vii) Ndzi ya eKurhuleni. (Ndhawu leyi vuriwaka Kurhuleni)
  - (viii) Ekurhuleni hi kuma Vuhahiselo bya Swihahampfhuka bya Tinxaka bya OR Tambo. (Ndhawu leyi vuriwaka Ekurhuleni)
- (b) Laha xirhangi xa **e-** xi nga tumbuluka na vito ra ndhawu ku fana na ndhawu leyi vuriwaka **Ekurhuleni**, xirhangi xa vundhawu **e-** xi nga tirhisiwi ravumbirhi, xik.:
- (i) Ekurhuleni = Ekurhuleni ku nga ri *eKurhuleni (vona xik. (a) (viii) laha henhla)
  - (ii) Empangeni = Empangeni ku nga ri *eEmpangeni
  - (iii) Emapulangweni = Emapulangweni, ku nga ri *Emapulangweni
- (c) Loko risivikomba **laha/la/le/kwala/kwale** (na man'wana) ri landzeriwa hi riviti leri nga eka vundhawu, riviti ra kona ri nge vi na xirhangi **e-**, xik.
- (i) Nkiyasi u tirha **kwala femeni**, ku nga ri ***kwala efemeni.**
  - (ii) Sasavona hi n'wi siye **le nambyeni**, ku nga ri ***le enambyeni.**
  - (iii) N'wananga, ndzi yele **lahaya vhengeleni**, ku nga ri ***lahaya evhengeleni.**
- (d) Xirhangi xa vundhawu xa **Ka-/eKa-** xi nga tsariwa xi khomana kumbe xi hambana na nsinya wa riviti ra kona ku ya hi matirhiselo. Xi ta khomana ni rito loko xi vula vito ra ndhawu, kambe xi ta hambanisiwa loko xi vula munhu wo karhi, xik.
- (i) Ndzi ya **KaMalamulele.** (Ndhawu leyi vuriwaka Malamulele)
  - (ii) **KaNdegeza** hi lahaya ku nga lo hlazoo!
  - (iii) U tshama **eKaMhinga.** (Ndhawu leyi vuriwaka Mhinga)

- (e) Kambe xi ta hambana loko xi vula munhu wo karhi, xik.
- (i) Ndzi ya **ka** Malamulele. (Munhu loyi a vuriwaka Malamulele)
  - (ii) Kaya **ka** hina hi kwala.
  - (iii) U tshama **eka** Mhinga. (Munhu loyi a vuriwaka Mhinga)

2.3.6 Rifuwi

- (a) Xirhangi xa rifuwi xi ta tsariwa xi khomana na nsinya wa xona eka marito lama nga tiyimelaka tanihi maviti kasi xi ta hambanisiwa na tshaku ra kona loko rifuwi ri bumabumela riviti/risivi ku fana na le ka swikombiso leswi landzelaka:
- (i) **Wantima** (*muntima) a nga hanyi tanihi Mulungu KAMBE
  - (ii) Nhwana **wa** ntima u sasekile.
  - (iii) U velekile (n'wana) **wajaha**, KAMBE
  - (iv) Loyi i n'wana **wa** jaha leri.
  - (v) **Wandzisanyana** KAMBE Ndzi vula loyi **wa** ndzisana ya Poni.
  - (vi) **Wanhwana** KAMBE miri **wa** nhwana a wu na ringhala.
  - (vii) **Vamakwerhu** KAMBE vana **va** makwerhu.
  - (viii) **Vakhale va** vurisile KAMBE vanhu **va** khale a va garingeta.
  - (ix) I **vamani** va vilelaka? KAMBE i vana **va** mani va vilelaka?
- (b) Misinya ya rifuwi leyi landzelaka yi ta tsariwa yi khomana na marito lama yi ma bumabumelaka:
- (i) **nkatanga**.
  - (ii) **makwenu**. (ku nga ri *makwavo/makwenu wa wena)
  - (iii) **makwerhu**. (ku nga ri *makwerhu wa mina)
  - (iv) **n'wanakwe**.

2.3.7 Masivikomba

- (a) Masivikomba ya fanele ya tsariwa ya hambanisiwa na maviti, xik.:
- (i) Ndzi ya **le** Pitori.
  - (ii) Yindlu **leyi** yi sasekile.
  - (iii) Eka Malume hi **kwala** Petanenge.
- (b) Loko masivikomba ya komisiwa kun'we na misinya ya rihlawuri ya fanele ya khomana, xik.

Yo helela

- (i) Yindlu leyi yitsongo
- (ii) Jaha leri rikulu
- (iii) Hembe leyi yintshwa

Yo komisiwa

- Yindlu   leyitsongo
- Jaha lerikulu
- Hembe leyintshwa

2.3.8 Swiaki swa ntshikelelo

Mavutisi na swiaki swa ntshikelelo **xana, ke, na, man, phela** na **kasi**, swi fanele swi tsariwa swi hambana na maendli lama swi ma landzaka, xik.:

- (a) Wa ta **xana/ke/na**?
- (b) Tana haleno **man**!
- (c) Mina ndza dzaha **phela**!
- (d) **Kasi** a wa ha fambi na mina xana?

2.3.9 Rihlayi

- (a) Swiaki swa tinomboro swi ta tsariwa swi khomana handle ko tirhisa xiboho, hi ndlela leyi:
- (i) ziro/tandza (0), n'we (1), mbirhi (2), nharhu (3), mune (4), ntlhanu (5), tsevu (6), nkombo (7), nhungu (8), kaye (9), khume (10).
  - (ii) khumen'we (11), khumembirhi (12) - khumekaye (19)
  - (iii) makumembirhi (20), makumembirhin'we (21) - makumembirhikaye (29).
  - (iv) makumekaye (90): makumekayen'we (91) - makumekayekaye (99).
  - (v) dzana (100): dzana na n'we (101) - xik. Vavanuna va dzana na² nharhu (103); kambe tihuku ta dzana na nhungu sw.sw.
  - (vi) madzanambirhi (200) - madzanakaye (900).

2. Laha ko tani, hi nga ha vula hi ku "va dzana na vanharhu".

- (vii) gidi (1000): gidi na n'we (1001) - gidi na makumekayekaye (1099).
- (viii) gidi na dzana (1100), gidi madzanakaye makumekayekaye (1999).
- (ix) magidimbirhi na ntlhanu (2005), magidimbirhi madzanakaye makumekayekaye (2999).
- (x) miliyoni (1 000 000) > timiliyoni (*mamiliyoni).
- (xi) biliyoni (1 000 000 000) > tibiliyoni (*mabiliyoni)
- (xii) thiriliyoni (1 000 000 000 000) > tithiriliyoni. (*mathiriliyoni)

- (b) Xiaki xa rihlayi xa **ka-** xi fanele xi khomana na nsinya wa rihlayi, xik.:

kan'we, kamune, katsongo, kanyingi
ka2, ka4, ka100

- (c) Xirhangi xa rihlayi xi ta tsariwa xi khomana na misinya ya (tinomboro ta 1, 2 na 3 ta) mahlayi ya kona, xik.

- (i) Xiphongo **xi1** xi yiviwile.
- (ii) Timbuti **ti2** ti yiviwile.
- (iii) Swimhulu **swi3** swi dlayiwile.

- (d) Xiaki xa xirhangi xa rihlayi {-a-} xi ta tsariwa xi tiyimela xi ri xoxe xi hambana na nsinya wa rihlayi ra kona, xik.

- (i) Swimanga **swa 5** swi le khixini.
- (ii) Tinyarhi **ta 10** ti vekiwe eManyeleti.
- (iii) Miperekisi **ya 4** yi byariwe le ntangeni.

- (e) Swiphemu
 Marito yo vula swiphemu ya ta tsarisiwa xileswi:
 N'wexanhungu ($\frac{1}{8}$), nharhuxanhungu ($\frac{3}{8}$), nkomboxanhungu ($\frac{7}{8}$), sw.sw.

2.4. MBUYELELO NA MARITONKATSANO

2.4.1 Mbuyelelo

Marito lama kombaka mbuyelelo ya fanele ya tsariwa ya khomana, xik.:

- (a) rhavi ra **xivuyevuyeye**.
- (b) Vanhu va **fambafamba** vusiku na nhlekanhi.

- (c) Xitimela xi rhwala **madzanadzana** ya vanhu.
- (d) Vukati bya katinga, **ngopfungopfu** loko nuna wa kona a ri na rigombo.
- (e) A ku tile **tinxakaxaka** ta vanhu.
- (f) A ku ri na swakudya swo **hambanahambana**.

2.4.2 Maritonkatsano

Swiphemu swa maritonkatsano swi ta tsariwa swi khomana tanihi rito rin'we, xik.

nhlokomhaka, mavulanene, hofisinkulu, mhanitsongo, rivonelamandleni, mutshamaxitulu, xiyanimoya, swihangalasangamhungunyingi, mboyamelatlhelorin'we, vambirhivanharhu,

2.5. MAENCISI NA MAHLAMARI

2.5.1 Maencisi

Maencisi ya tekiwa ya ri rito rin'we. Ya rhangeriwa hi maendli yo kayivela kumbe mapfunetariendli yo fana na: **ku ku, ku ri na ku te**. Maencisi ya fanele ya tsariwa ya hambanisiwa na mapfunetariendli lama, xik.:

- (a) Mindzheko a yi **ku ngalavangalava**, exivaveni.
- (b) Nhutlwa yi **ri dlodlongodlongo**, yi kongoma enambyeni.
- (c) Mpfundla wu **te chola**, lahayaa.
- (d) Ku **te tititi**, loko mpfula yi gangamukile.
- (e) U lo na lumiwa hi nyoxi, ho vona tihlo **ndla, ndla, ndla!**

2.5.2 Mahlamari

Mahlamari ya ta tsariwa ya tiyimela ya ri woxe, xik.:

- (a) Loko u n'wi vita u ta ku: "**xewee!**"
- (b) Vusiwana u be nyandayeye a ku: "Nyoka **mananoo!**"

Xiya: Ku bumabumeriwa leswaku ku nga tirhisiwi switwari swo tlula swinharhu ku komba ku koka, naswona ku nga vuyeleriwi rito ku tlula kanharhu.

2.6 SWIFANANISI

- (a) Ku ta tirhisiwa swifananisi leswi landzelaka: wongeti, wonge, onge, swange, tanihi, ungaku, ingaku, ingi, ingiti.
- (b) Marito lama landzelaka a ya amukeriwi: inge, ingari

2.7 MALOMBIWA (MARITO YO LOMBIWA)

2.7.1 Tindlela ta malombelo

- (a) Marito ya ta lombiwa **ntsena** laha ya nga riki kona ya Xitsonga, handle kaloko hi lava ku humelerisa ku hambana loku vangiwaka hi vundzeni bya xivulwa. Xikombiso, a swi amukeleki ku va munhu a vulavula hi n'hweti ya **Januwari** vito ra yona ra Xitsonga ra **Sunguti** ri ri kona. Kumbe munhu a vulavula hi **rintiho ra xingwavila** (ring finger) kasi ri na vito: **madyambitsi/matiringisi**.
- (b) Ku ta tsanyusiwa nhlamuselo ya rito ra ndhavuko ra Xitsonga ku katsa minongoti leyintshwa, xik. xilavelo > pulpit; xiambalo > uniform; muluvisi, muamukeri wa xibalo > receiver of revenue.
- (c) Ku ta hlanganisiwa marito kumbe swiaki swa marito ya Xitsonga ku vumba maritonkatsano lama nga ta paluxa mongo wa nongoti lowuntshwa, xik.
  - (i) mutshamaxitulu = chairman.
  - (ii) xivulwan'we = simple sentence.
- (d) Man'wana marito ya ta tekiwa ya ri tano eka tindzimi leti ya lombiwaka eka tona kambe ya tsariwa hi ku voyamisa kumbe hi ku tirhisa switshaho, xik.:
  - (i) *Fly-by-night* i xilo lexi nga riki enawini. Vini va *tifly-by-night* to tala a va na switifiketi swo dyondzisa.
  - (ii) *Boeing* i muxaka wa xihahampfhuka. Afrika-Dzonga yi na ti*Boeing* 725 ta tsevu.
  - (iii) *Domicilium citandi et executandi* swi vula ndhawu/muti laha munhu a etelaka kona a pfuka kona.

- (e) Malombiwa lama cinciweke mipfumawulo ya twarisiwa hi sisiteme ya Xitsonga ya ta tsariwa hilaha ya twarisiwaka hakona hi Xitsonga, xik.:
- (i) byuro < bureau.
  - (ii) xitatimente < statement.

2.7.2 Swin'wana swinawana swa malombelo

- (a) Malombiwa ya ta tsariwa hi ku landza nawu wa xitatisi na xitwari, xik.:
- (i) buku < book.
  - (ii) fulete < flat.
- (b) Hinkwako laha mpfumawulo wa **cl** eka Xinghezi kumbe wa **kl** eka Xibunu wu hundzuluxeriwaka eka Xitsonga wu ta va **tl**. Swikombiso:
- (i) tlilniki < clinic/kliniek.
  - (ii) tlilasi < class/klas.
  - (iii) tliloko < clock.
  - (iv) tlilayimete < climate.
- (c) Xitsonga xi hava mipfumawulo ya *tidiphthong* yo fana na **th** eka *theory/ theorem/thesis*. Mipfumawulo leyi hi Xitsonga yi ta hlayiwa no tsariwa tanihi **th** (th) wa Xitsonga loko ku lombiwa marito lawa, h.l. ya ta va **thiyori/ thiyoreme/thesisi**.
- (d) Xitwari xo hetelela eka marito yo fana na lama xi fanele xi va **-e**, xik.:
- (i) Term > theme, ku nga ri *thema.
  - (ii) Firm > feme ku nga ri *fema/femi.
  - (iii) Van > vhene ku nga ri *vhena/ vheni.
- (e) Marito lama helaka hi ntwariso wa **/-ter/ /-ner/ /-dar/ /-ure/** na man'wana lamo tano eka tindzimi to fana na Xinghezi ya ta hela hi **/-ara/** loko ya hundzuluxeriwa eka Xitsonga, xik.:
- (i) hooter > hutara.
  - (ii) heater > hitara.
  - (iii) quarter > kotara.
  - (iv) computer > khomphyutara.
  - (v) scanner > xikenara.
  - (vi) commissioner > khomixinara.

(vii) calendar	>	khalendara.
(viii) brochure	>	burochara.
(ix) furniture	>	fanichara.

XIYA: Swi nga endleka man'wana marito ya nga pfumeli ku tirhisa nawu lowu, xik.

(i) collar	>	kholoro.
(ii) spanner	>	xipanere.

2.8 MAVITO YA TINDHAWU NA YA TINDZIMI

2.8.1 Mavito ya tindhawu

(a) Mavito ya tindhawu, tanihi ya matiko, miganga, madoroba na madorobankulu xikan'we na ya tindzimi, ya ta tsariwa tanihilaha ya thyiweke hakona hi Xitsonga, xik.:

(i) Nghilandi	“England”.
(ii) Joni	“Johannesburg”.
(iii) Xipilongo	“Spelonken”.
(iv) Nasipoti	“Nelspruit”.
(v) Ritavi	“Letaba”.
(vi) Khimbhini	“Kimberley”.

(b) Kambe marito lawa ya nga thyiwangiki hi Xitsonga ya ta peletywa hi ndlela leyi ya tsarisiwaka xiswona hi vini va ririmi, xik.:

(i) Polokwane	“Polokwane”
(ii) Tzaneen	“Tzaneen”.
(iii) Bushbuckridge	“Bushbuckridge”.
(iv) Acornhoek	“Acornhoek”.

2.8.2 Mavito ya tindzimi

(a) Xinghezi	“English”.
(b) Xifurwa	“French”.
(c) Xivhenda	“Tshivenda”.
(d) Xizulu	“isiZulu”.
(e) Xisuthu	“Sesotho”.
(f) Xitswana	“Setswana”.
(g) Xibunu	“Afrikaans”.
(h) Xiqhoxa	“isiXhosa”.
(i) Xiswazi	“SiSwati”.

- (j) Xitsonga "Xitsonga".
(k) Xindhevele "isiNdebele".
(l) Xisuthu xa N'walungu "Northern Sotho" (Sepedi)
(m) Xixona "Shona".
(n) Xikhoyi "Khoe".
(o) Xisani "San".
(p) Ririmi ra Swikoweto "Sign Language".
(q) Xiphutukezi "Portuguese".
(r) Xintariyani "Italian".
(s) Xijarimani "German".
(t) Xiindiya "Indian".
(u) Xiswahili "Kiswahili".

XIYENGE XA 3

3. MAHIKAHATELO

3.1 Xiboho

Xiboho xi ta tirhisiwa ntsena:

- (a) laha xi vangaka ku hambana ka nhlamuselo, xik.:
- (i) Ee! (Ee, ma yi vona nyoka?) (rihlamari).
  - (ii) Ee! (Ina!) Ina, ndzi ta sweka.
kambe
  - (i) E-e! (E-e, a ndzi swi lavi) (nandzulo).
  - (ii) E-e-e! (E-e-e, swi lo yini manjheni?) (rihlamari).
- (b) eka mavito yo fana ni lawa landzelaka:
- (i) Afrika-Dzonga.
  - (ii) Kapa-Vupeladyambu.
  - (iii) Xifundza xa N'walungu-Vupeladyambu.
- (c) ku vula “exikarhi ka...**na**.../ ku suk(el)a...ku fika...”, xik.:
hi nkarhi wa 8: 00 – 10: 00 (Xiya: *8h00 – 10h00)
Pitori - Joni = 42km
- (d) emahlweni ka xilandzi xa (**-ka**) lexi lungeleriwaka eka nsinya wa riendli loko munhu a xavelela leswaku nchumu wo karhi wu endliwa/ endleka, xik.
Vuyani-**ka!** A hi fambeni-**ka!**
- (e) emahlweni ka xilandzi (**-ke; -ka; -vu/-vo**) lexi lungeleriwaka eka nsinya wa riendli ku komba ku lan'wa, ku xavelela na ku hlohlotela, xik.
- (i) Leswi u nge u lava ku famba, famba-**ke!**
  - (ii) Wa nga aka-**ka!**
  - (iii) Loko van'wana va cina, cina-**vu!**
- (f) ku komba swiaki swa marito, xik.:
- (i) xirhangi xa {**xi**-}.
  - (ii) rimitsu ra {-**ak**-}.
  - (iii) xilandzi xa {-**i**-}.
  - (iv) nsinya wa {-**aki**-}.

- (g) exikarhi ka swivongonyingi, xik.:
- (i) Mthembi-Mahanyele.
  - (ii) Madikizela-Mandela.
  - (iii) Dlamini-Zuma.
  - (iv) Tshabalala-Msimang.
- (h) eka swivulwahava leswi paluxaka miehleketo yin'we, xik.
- (i) Munhu loyi i ngwenya-nkelenge-xivutla-na-mindzheko.
  - (ii) Ndzi hlangane na va-mina-a-ndzi-tsandziwi-hi-nchumu.
  - (iii) Ringeta makhemba-a-te-hwi! (xidlayamakondlo).
- (i) laha rito ri nga heleliki eka ntila lowu ri sunguriweke eka wona ri tlulela eka ntila lowu landzelaka, xiboho xi ta tsariwa exikarhi ka mapeletwana lama tsemiweke, xik.
n'wa-na, ku nga ri *n'w-ana/*n'wan-a.

3.2 Xihlamalo (!)

Xihlamalo xi ta tirha emakumu ka rito kumbe xivulwa hi ndlela leyi landzelaka:

- (a) Endzhaku ka hlayelo ra ndzeriso, xik.
Dyana! Tana haleno! Tsutsuma nandzuwe!
- (b) Endzhaku ka riencisi loko ri yima ri ri roxe ni loko ri ri emakumu ka xivulwa, xik.
tsayi!: Hi vone nyeleti yi ku tsayi!
kanya!: Ndzi ku kandziya n'wananga ndzi ku kanya!
- (c) Loko rito leri funghiwa hi xihlamalo ri ri exikarhi ka xivulwa, ri fanele ku kombisiwa hi hefemulo, xik.
Hi vone nyeleti yi ku tsayi, empfukeni.

3.3 Maletere lamakulu

Maletere lamakulu ya ta tirhisiwa hi ndlela leyi landzelaka:

- (a) Eka mavitavito, xik.:
Bamuza, Giyani, Soweto, KaMhinga, Mugqivela
- (b) Eka mavito ya vanhu yo vula "n'wana wa", xik.:
N'wa-Mathye, N'wa-Xirindza.
- (c) Eka mavito ya swiharhi leswi nga munhuhatiwa, xik.
N'wampfundla, N'waxikhovha.

- (d) Eka swiyimo swa vanhu, xik.:
Tatana **M**abirimisi, **M**anana **N**jhakeni, **H**osi **T**embe.
Holobye **B**ob **X**itlangoma **M**abaso, **P**residente **T**habo **M**beki
- (e) Mavito ya tinxaka ta vanhu, xik.:
Vatsonga, **V**antima, **V**alungu, **M**akhaladi.
- (f) Emasungulweni ya xivulwa, xik.:
Vana va hina se va kurile.
EGiyani a hi laha. **E**Amerika i kusuhi.
- (g) Emasungulweni ya mavito ya vuakatiko, xik.:
Muafrika, **M**aamerika, **V**vahenda.

XIYENGE XA 4

4. VULONGOLOXAMARITO

4.1 Switwananisi

- (a) Matirhiselo ya switwananisi swa mavito ya tindhawu na ya mavandla yo karhi swi ta va hi ndlela leyi landzelaka:
- (i) Tiko **ra** Afrika-Dzonga **ri** amukerile vutihlamuleri eDRC.
  - (ii) Xipanu **xa** Bafana-Bafana **xi** hlurile.
  - (iii) Lokixi **ra** Giyani se **ri** kurile masiku lama.
  - (iv) Vandla **ra** ANC **ri** tilulamisela nhlawulo.
  - (v) Movha **wa** BMW **wu** durha ku hundza wa Toyota.
- (b) Loko ku tirhisiwa vito hi roxe ku ta tirhisiwa xitwananisi xa **yi/ya** eka mavito lama hinkwawo, swikombiso:
- (i) Afrika-Dzonga **yi** amukerile vutihlamuleri eDRC.
  - (ii) Amerika **yi** hlaserile Iraq handle ka nandzu.
  - (iii) Bafana-Bafana **yi** hlurile Congo.
  - (iv) Loko yi ri Kaizer Chiefs **ya** ringeta masiku lawa.
  - (v) Giyani se **yi** kurile masiku lama.
  - (vi) ANC **yi** tilulamisela nhlawulo.
  - (vii) BMW **yi** durha ku hundza Toyota.
- (c) Xitwananisi lexi yimelaka nhlokomhaka ya mavito ya mitlawwa yo hambana exivulweni, xitwananisi xa kona xi ta va **swi**, xik.:
Vanhu, tihomu na tindlu **swi** khukhuriwile hi mati.

4.2 Swipfunetariendli

- (a) Xipfunetariendli xa **-se-** xi komba tlhelo ra mpfumelo, ku vula leswaku xo karhi xi humelerile, xik.:
- (i) Vayeni **se** va fikile.
  - (ii) Loko va fika **se** a ndzi dyile/a **se** ndzi dyile.
  - (iii) Loko va fika ndzi ta va **se** ndzi dyile.
- (b) Xipfunetariendli xa **-si-** xi yimela nandzulo, ku komba leswaku xo karhi a xi si humelela, xik.:
- (i) Vayeni a va **si** fika.
  - (ii) Loko va fika a ndzi nga **si** dya.
  - (iii) Loko va fika ndzi ta va ndzi nga **si** dya.

Mahetelelo

Tanihilaha hi hlamuseleke hakona ekusunguleni, ririmi i nchumu lowu tshamaka wu ri karhi wu cincacinca. Ririmi ri tshama ri ri karhi ri amukela marito mantshwa ku ya hi minongoti leyintshwa leyi tumbulukaka. Man'wana marito ya hundzeriwa hi nkarhi kutani ririmi ri ma kampfunya hikwalaho ka ku va ya nga ha tirhisiwi. Milawu ya ririmi na yona yi tshama yi ri karhi yi cincacinca hikwalaho ka ku antswisiwa ka rona loko vini va rona va ri karhi va lavisisa na ku kuma vutivi lebyintshwa. Hikokwalaho, milawu ya ririmi ya ha ta endliwa no tsariwa yi ta engetela eka leyi se yi nga kona.

Wena mutirhisi wa xibukwana lexi wa rhambiwa ku teka xiave eka nhluvukiso wa ririmi ra Xitsonga hi ku xopela matirhiselo ya ririmi ra hina, hi paluxa swiphiso leswi nga kona ku endla vulavisisi, ku enghenela mijekajekisano eka tindhawu to hambanahambana (tikhomferense, maphephahungu, tijenali, xiyanimoya nasw.) leswaku hi ta kuma switshunxo, na ku teka swiboho leswi nga ta endla leswaku ririmi ra Xitsonga ri va leri nga ringanisiwa hi ku hetiseka. Hinkwerhu a hi tikarhateleni ku twisisa, na ku hangalasa milawu leyi. I ndlopfu ya hina.